

Gr. Brâncuș

PROBLEMELE SUBSTRATULUI LIMBII ROMÂNE*

Despre substrat s-a scris mult, pentru că reprezintă domeniul cel mai controversat al lingvisticii istorice. Informațiile materiale sunt insuficiente și precare, pentru a căror interpretare intervine permanent un joc al ipotezelor. Termenul apare în relație directă cu *strat*, denumind, de fapt, acel grup de elemente păstrate din limba care dispăre în procesul lent al însușirii unei limbi noi. De exemplu, prin influența substratului celtic s-ar explica în franceză transformarea lui *ū* (lung) în *ü*: *luna* > fr. *lune*, *ruga* > fr. *rue*, *durum* > fr. *dur* etc.; reflexul *ü* e cunoscut și în albaneză: *fructus* > alb. *fryt* (v. alb. *frujt*); alb. *yll* „stea”, v. alb. *ujl*, *uvil*, pentru care comp. lat. *sol*. În română, elementele datorate acțiunii substratului sunt numeroase, pentru că ea a fost izolată de timpuriu și sortită să evolueze într-o zonă laterală a romanității.

Raportul *strat* – *substrat* e asimilat repede în lingvistica românească, odată cu studiul lui Hasdeu, *Strat și substrat. Genealogia popoarelor balcanice*, publicat în „Revista nouă”, 1892 și în „Analele Academiei Române”, 1892, reprodus, ca prefață, în vol. III al Etymologicului. Cei doi termeni implică pe cel de-al treilea, *adstrat* sau *superstrat*, ca denumire generică a influențelor târzii, care, spre deosebire de substrat, nu participă ca ingredient în structura primară a limbii.

Studiul substratului românesc a fost provocat de cercetările lingviștilor austrieci (de origine slovenă) Bartolomeu Kopitar și Franz Miklosich, care au relevat asemănările mari dintre română, albaneză și bulgară. Studiul lui Miklosich, *Die slavische Elemente im Rumunischen* (1862) este clasic în această materie. Cei doi învățați au întrevăzut conceptul de uniune lingvistică balcanică (*balkanisch Sprachbund*), identificat apoi de Trubetzkoy, Kr. Sandfeld, Al. Rosetti, Vl. Georgiev ș.a. De remarcat că Al. Graur și I.I. Russu neagă originea comună a apropiierilor străvechi dintre limbile balcanice. În cercetările românești mai recente termenul *substrat* e folosit rar; se preferă, în schimb, echivalentele *termeni autohtoni*, *preromani*, *elemente comune cu albaneza*. În *Istoria limbii române*, II, 1969, tratat academic, Cicerone Poghiric expune domeniul substratului ca *influență autohtonă*, iar Rosetti, ILR, 1986, ediție definitivă, în cap. *Uniunea lingvistică balcanică* (p. 225 ș.u.), vorbește și de *substrat balcanic*. În lingvistica romanică termenul *substrat* e mai frecvent. Tagliavini, de exemplu, (*Originile limbilor romanice*, vers. rom., EȘE, 1977) scrie pe larg, în capitole distincte, de *substratul preroman* și de *adstraturi* și *superstraturi* pentru tipurile de împrumut (mai ales lexical), determinate de contactele dintre populații.

* Comunicare prezentată la Academia Română, în sesiunea științifică „Probleme actuale ale limbii române”, septembrie, 2012.

O notă specială privind substratul românesc este aceea că acțiunea lui asupra latinei din Dacia a fost fie minimalizată, redusă la un stoc mic de cuvinte, fie, dimpotrivă, mult exagerată, în sensul că a cuprins nu numai vocabularul, ci și numeroase fapte de fonetică, morfologie și frazeologie. Cred, totuși, că în procesul de geneză a limbii trebuie considerate, în afara exagerărilor, și elemente privind fonetica și gramatica. Se știe că sunetele se preiau ușor din substrat, căci baza de articulație se schimbă destul de greu.

Dificultatea cercetărilor asupra substratului limbii române vine și din faptul că lipsesc informațiile privitoare la limba care se vorbea pe teritoriul cucerit. E posibil ca unitatea politică realizată de regii daci (de la Burebista la Decebal), din cauza pericolului roman, să fi determinat și o unitate lingvistică a triburilor aduse sub același steag. Problema aceasta se poate pune și în alți termeni: unitatea latinei vulgare din Dacia va fi determinat și unitatea elementelor din substrat, adică acestea au devenit generale prin latină, denumind particularități de civilizație și cultură locală. Oricum, elementele din substrat, fie lexicale, fie fonetice și gramaticale, depistate prin raportare la reminiscențele traco-ilire sau la echivalentele indo-europene din albaneză, au o dispersiune geografică generală în româna de la nord și de la sud de Dunăre. Ele sunt vechi, proprii românei comune de dinaintea separației dialectale. În trecut fie spus, în dialectele din sudul Dunării soarta lor este identică cu a elementelor din latină, adică sunt mai multe sau mai puține în funcție de vitalitatea dialectului: în istroromână sunt mai puține, iar în meglenoromană și mai ales în aromână sunt mai numeroase. Trebuie precizat însă că în marea majoritate a cazurilor nu e vorba atât de dispariția acestor elemente (fie latine, fie din substrat), cât mai ales de „substituția” lor prin echivalente din limbile vecine. În 1965 am făcut o anchetă la aromânii fărșeroți (din Albania) și am observat că elementele din substrat care lipsesc au fost înlocuite cu corespondente noi din albaneză, bulgară, greacă, ori turcă și italiană, limbi cu care aromâna a venit în contact. Substituirea unor cuvinte cu altele fără o semantică nouă impune și o interpretare aparte a conceptului de influență.

O problemă specială care apare în cercetările de substrat se referă la metodele de abordare a acestui domeniu. E bine cunoscut faptul că aparțin fondului autohton acele elemente care nu sunt latinești, vechi grecești sau vechi slave. Unii cercetători adaugă aici verificarea în fondul lexical vechi germanic. Această metodă se întemeiază, deci, pe un criteriu negativ, recunoscut încă în concepția lui D. Cantemir. Stocul de cuvinte obținut prin această cernere se compară cu corespondentele albaneze (care aparțin fondului indo-european al acestei limbi). Comparația între cele două limbi trebuie făcută la nivelul străvechi (româna comună, albaneza comună), deci e vorba de o reconstrucție în ambele limbi. Deosebiriile dintre cele două idiomuri se reduc simțitor; de exemplu, rom. *brad*, alb. *brez* au o formă identică în stadiul lor vechi: *bradz*, care, în română, e și atestată. Pentru termenii comparabili se identifică, apoi, prin fonetică și semantică istorică, radicale comune în indoeuropeană. De exemplu, Vladimir Georgiev (*Albanisch, Dakisch-Mysisch und Rumänisch. Die Herkunft der Albaner*, în „Linguistique balkanique”, II, Sofia, 1960, p. 2 ș.u.) crede că afereza

(dispariția lui *a*- neaccentuat inițial) e un fenomen străvechi explicabil prin intervenția substratului: *mătușă*, *miel*, *râie*, *toamnă*, *nămaie*, alb. *rërë*, *ranë* (dar rom. *ariră*), *prill* (rom. *prier*), *mik*, toate cu *a*- în etimon. Pentru albaneză se citează și numeralul *tetë* „opt” (< **okto*); pentru alte explicații, v. Brâncuș, *Concordanțe lingvistice româno-albaneze*, 1999, p. 17.

După Georgiev, la fel, diftongul *je* (i.-e. *e*) s-ar fi transmis de la daci în cele două limbi: alb. *pjek* „a coace”, *vjet* „an”, rom. *piept*; în dacă sunt atestate forme cu *ie*: *Biesso* (*Bessi*), *Tsierna* (> *Cerna*).

Faptul că prin glosele și numele proprii daco-moesiene se pot explica fonetisme albaneze impune concluzia că albanezii sunt la origine daco-moesieni. Această ipoteză a învățatului bulgar o întâlnim, mai devreme, la Hasdeu și Pârvan (în ultimul timp și la I.I. Russu).

Așadar, ca metodă de lucru trebuie reținut că raportarea la indo-europeană se întemeiază pe doi termeni comparabili: româna și albaneza, plus atestările din traco-dacă. Potrivit acestei concepții, elementele comune sunt în albaneză „moșteniri” din daco-moesiană, iar în română, acest stoc de cuvinte comun cu albaneza e considerat „împrumut” efectuat în latina dunăreană. În altă exprimare, Eqrem Çabej numește substrat în română ceea ce în albaneză este stratul propriu-zis al limbii.

Günter Reichenkron (1907–1966), profesor la Universitatea din Berlin, a publicat la Heidelberg, în 1966, o carte intitulată *Das Dakische (rekonstruiert aus dem Rumänischen)*, în care încearcă să reconstruiască limba dacilor pe baza a 130 de cuvinte românești cu etimologie necunoscută sau foarte discutabilă. Procedeu constă în raportarea directă a acestor cuvinte la rădăcini indo-europene. Metoda a fost aspru criticată de Rosetti și Poghiric. Trebuie observat, totuși, că pentru Reichenkron, în ciuda reconstrucțiilor, metodologic greșite, „das Rumänische ist eine romanische Sprache” (op. cit., p. 25). După el ar fi de origine dacă cuvinte ca: *codârlă*, *cocârlă*, *doică*, *doină*, *a feri*, *a găsi*, *habă*, *hârșie*, *hâță*, *a horcăi*, *a hâțana*, *hău*, *herete*, *horoi*, *hoț*, *hudă*, *a lehăi*, *lehamite* etc. Cele mai multe nu au nici o legătură cu presupusele forme de civilizație și cultură preromană din aria noastră. Lipsesc, de asemenea, atestări, oricât de rudimentare, în glosele și onomastica traco-dacă. Totodată, nu există, pentru astfel de cuvinte, elemente comparabile (identice sau asemănătoare) în limbile balcanice, în primul rând în albaneză, pentru a se putea reconstrui etimoane comune.

Sunt și lingviști români care procedează ca învățatul german, dar, ca și acesta, ei nu neagă caracterul romanice al stratului propriu-zis al limbii, filiația latină a românei.

Concepția noastră este aceea cunoscută de mult în lingvistica românească. Româna este latina evoluată continuu până astăzi într-o întinsă arie de la nord și sud de Dunăre, potrivit unor legi proprii de evoluție. Ea a fost influențată de limba localnicilor romanizați. Această influență constă în elemente care exprimă particularități ale civilizației și culturii populației indigene și, totodată, unele trăsături privind modul de articulare a sunetelor. Dat fiind caracterul popular, rustic, al

latinei din Dacia, e posibil ca aceasta să fi împrumutat din limba băștinașilor și unele modele de structură gramaticală. Calcurile semantice și traducerile lexicale trebuie să fi fost numeroase. Aceste particularități ale limbii române reprezintă *substratul*, înțeles ca o influență asupra latinei balcanice în perioada de început a procesului de romanizare, adică de constituire calitativă a românei comune. Metoda de studiere a substratului este cea cunoscută în studiile celor mai de seamă lingviști români: comparația cu albaneza, cu limbile balcanice vechi și raportarea, în cazurile posibile, la atestările din traco-dacă, pentru reconstrucțiile în plan indo-european.

Am considerat necesare aceste precizări elementare privind raportul *strat* – *substrat* în cazul istoriei limbii române pentru că, în ultima vreme, circulă unele idei care nu au niciun temei științific în legătură cu originea românilor și a limbii române. Se neagă din capul locului romanizarea Daciei; de aici, tot felul de aberații: goții ar fi tot una cu geții, dacii s-ar fi numit mai întâi dani (de unde numele Dunării), româna ar fi de origine traco-dacă, cu influențe latine, slave etc. sau, mai mult, româna ar fi o limba proto-indo-europeană, „limba primordială” a omenirii (!) Într-un dicționar etimologic al limbii române, publicat în 2008 de către un discipol al lui Reichenkron, Mihai Vinereanu, se arată că elementele latine din română sunt doar 13%, cele din traco-dacă ating 65%. „Asemănările cu latina provin din fondul comun traco-italo-celtic”. Fonetica limbii române ar fi exclusiv tracică. Aromâna este anterioară dacoromânei. După Vinereanu, sunt nelatine cuvinte ca: *apă*, *a apăra*, *adevăr*, *a aduce*, *afară*, *a afla*, *ager*, *agru*, *ajun*, *a ajunge*, *a ajuta*, *alb* etc., cuvinte care, ca atâtea altele, sunt rezultatul evoluției normale a etimoanelor latinești.

Ideile care circulă astăzi, pe cale nonacademică, se identifică, în foarte mare măsură, cu cele din *Dacia preistorică* a lui Nicolae Densusianu (1848–1912), tipărită postum, în 1913, cu o lungă și foarte instructivă prefață, de dr. C.I. Istrate și republicată mereu în ultimele decenii.

După Nicolae Densusianu, „limba geților și a dacilor avea un caracter protolatin; ea era un dialect rustic al limbii pelasge”. Panteonul mitologiei eline, scria el, este o răsfrângere a credințelor religioase pelasgice din aria Carpaților. El reconstruia o istorie străveche pe baza obiceiurilor, miturilor, folclorului și credințelor populare străvechi. Personaje și întâmplări din basme, colinde, balade istorice și din tot felul de producții poetice populare constituie în interpretările lui dovezi ale continuității formelor de viață străveche prelatine din ținuturile noastre. Câteva exemple: nomenclatura populară a stelelor și a constelațiilor, călușarii, paparudele, *Toma Alimoș* (= Toma al lui Moș), *Iovan Iorgovan*, *Baba Novac*, *Corbea*, *Marcu*, *Ler* (ar fi lat. *Liber*, un epitet al lui Apollo), *Rai Împărat* („cel dintâi împărat de pe fața pământului”; presupus ca nume al lui Uranus) etc.

Ne interesează aici ideile lui asupra originii limbii române, cuprinse mai ales în capitolul final al voluminoasei sale cărți. El a călătorit la vlahii din Croația și la istoromâni, pe urmele lui Ion Maiorescu. S-a ocupat, totodată, și de aromâni. Nicolae Densusianu consideră că limba geților se aseamănă mult cu latina, de aceea și lui

Ovidiu îi venea ușor să scrie versuri în limba populației de la Tomis, unde fusese exilat. O observație importantă care trebuie reținută este aceea că româna e o limbă unitară pe întreg teritoriul balcanic. În română, zice el, nu există elemente gotice, triburile germanice nu au avut nicio influență asupra locuitorilor de pe teritoriul vechii Dacii. Interpretează bine, ca prim document de limba română, celebra formulă *torna, torna, fratre (retorna* la Teofilactis), cuvinte rostite de un ostaș român în „limba părințească sau în limba ținutului”, adăugând aici și reflexul românesc *înturna*, ar. *toarnă* „întoarce”.

În repertoriul lexical întocmit de N. Densusianu (*op. cit.*, p. 1070 ș.u.), unele cuvinte sunt reminiscențe atestate în idiomurile preromane, altele sunt, de fapt, elemente latinești cu variațiile fonetice timpurii :

Alutum flumen, Aluta (Olt), *ἀργίλλος* „șoarece” (lat. *mus*), *ἀργίλλα* „locuință subterană la cimerieni” (comp. rom. *argea*, cf. Hasdeu, EMR, s.v.); *ἀττα* „cuvânt de respect față de un bătrân; tată”; mai de grabă comp. alb. *atë* „tată”; *βορέας* „crivăț, vânt de miazănoapte”, ar. *boară* „furtună, ploaie cu vânt”, rom. *bură* (mai exact: *boare*); *βουκόλος* „păstor de vite, cioban” comparat cu n. pers. *Bucur*. N. Densusianu nu vede legătura cu adj. *bucur* și alb. *bukur* „frumos”; *καλύβα, κόλυβη* „colibă” (etimologie reluată mai târziu de alți lingviști); *Καρπάτης ὄρος (Carpates mons)* „munții din Dacia” și *Κράπαθος* „numele unei insule între Creta și Rhodos”; *δάβα, δέβα* la toponime din Dacia (*Πετόδαβα*, oraș în Dacia), top. rom. Deva ar fi după N. Densusianu dacic; *δαίς, δάδες, δαίδος* „facă din lemn de brad” ar sta la baza rom. *zadă*, ar. *dzadă* „făclie de lemn rășinos”; *λάβρος* „violent, puternic, monstruos” (Homer) apare în descântece românești: șarpe *laur, balaur* (p. 1094); *Lar*, pl. *Lares* „protectori ai casei și familiei la romani” (într-o colindă din Transilvania: „Sus în plaiul muntelui sânt trei *lari* păcurari” ar fi sensul „păstori eroi”). *Ad Malum*, localitate în Moesia de Jos: *Dacia Maluensis*, numele unei provincii romane în Dacia, cunoscut și în toponimia medievală a Transilvaniei cu sensul „mons, monticulus, promontorium” (cf. Hasdeu, CB, I, p. 238); *Μόσσην, μόσσην*, numele unei populații muntenești din Asia (sau din Dacia), e pus în legătură cu *moș, moșie* (De reținut observația lui N. Densusianu privind legătura lui *moș* cu *patrimonium, heredium*, pământ moștenit, moșie: el distinge pe *moș* și în *Ζαλμοζις*); *πάρα, πάρον, πορο* în *Parolissum, Porolissum* (castru roman în Dacia), și top. *Bessapara, Drusipara* are sensul de „pârâu, torent” (și bg. *poroi*; de adăugat alb. *përrua*, cf. Georgiev); *por* și *porus* (în *Natoporus, Mucaporus*) însemnând *puer* „copil”; *προδιόρνα, προδιάρνα*, numele unei plante la daci, „*veratrum nigrum*” (Dioscorides). N. Densusianu crede că *διάρνα* în acest compus ar însemna „de iarnă”, deci „plantă care înflorește iarna” (cf. rose de Noël, rosa de Natale, Weinachtrose); *σκιάρη*, numele unei plante la daci, „*labrum Veneris, carduus Veneris*” (Dioscorides), comp. rom. *scai* (etimologie reluată de Poghiric); *ποδός* „cenușă caldă”, rom. *spuză*; *Στρόγγες* (Stronges), un castel în Moesia de Sus (Procopiu), rom. *strungă*; *Tierna* (Tab. Peut.), *Δίερνα* (Ptolemeu), *Tsiernensis (Statio ~, localitate în Dacia)*, comp. *Cerna* „apă neagră” (reamenajat

sub influența slavă); *Petris*, localitate în Dacia, *Petrodava*, oraș în Dacia, *Πέτροσσα*, insulă lângă Cipru, *Πετροσάκα*, localitate în Arcadia (comp. *Piatra Seacă*, *Muntele Sec* din română); *ζόμβρος*, bour, bou sălbatic la traci (lat. *urus*), rom. *zimbru*.

În liste figurează și termeni ca: *berbeces* „verveces”, *blastema* „blasphema”, *braca*, pl. *bracae* „cioareci, nădragi”, *bracile* (lat. med.), *branca* (branca lupi), rom. *brâncă*, *esca* „burete de iască”, rom. *iască*, *Domnus*, *Domna* „titlu regesc la pelasgi”, *Dumnorix* (*rix* = *rex*). Aceste elemente, cu raportări etimologice antice, se regăsesc la Hasdeu și la alți cercetători ai zonei lingvistice preromane. La N. Densusianu ele apar însă cu atestări suplimentare și cu explicații proprii modului său de a interpreta substratul românei și evoluția normală a latinei vulgare.

Proteza lui *a-* din aromână ar fi, după el, o particularitate anteromană; exemple sunt și în dacoromână: *aboare*, *abiruire*, *acioaie*, *alăută* etc.

De aceeași vechime este dispariția consoanelor finale *-m*, *-s*, *-t* și, în unele cazuri, a întregii silabe finale (și a lui *-re* de la infinitiv), ceea ce a avut, după cum se știe, consecințe foarte importante în evoluția flexiunii.

Foarte probabil de la Hasdeu va fi reținut observația privitoare la frecvența neobișnuit de mare a vibrantei *r* în sistemul consonantic românesc, rezultată mai ales din rotacizarea timpurie a consoanelor *d*, *l*, *n*, *s*.

Rotacismului lui *-n-* îi consacră un spațiu larg, fără să-l pună însă în relație cu fenomenul coresponzător din albaneză. Exemplele date de el din onomastica antică sunt cunoscute: *Laederata* și *Laedenata* (în Moesia), *Durostorum* (și var. cu *-n-*), la Ptolemeu, *Noviodunum* (și cu *-r-*) etc., la care se adaugă cele din vechile texte românești și din istroromână.

Densusianu se ocupă pe larg și de fenomenul postpunerii articolului definit, pe care-l pune în legătură cu preferința românei pentru derivatele lexicale cu sufixe. De observat însă că în albaneză domină compusele lexicale, deși articolul este enclitic, ca în română. În Itala (sec. II), traducerea Bibliei, apar construcții cu *ille* postpus, apropiat, ca valoare, de articolul definit: *adducite vitullum illum saginatum*. De reținut și observația că numele de sărbători populare sunt folosite la plural cu articolul postpus: *Babele*, *Floriile*, *Joimarele*, *Paștile*, *Sânzienele*, *Rusaliile*, *Păliile*; la fel în latină: *Palilia*, *Ancilia*, *Rosallia*, *Matronalia*, *Cerealia*, *Vinalia*, *Floralia*, *Fontinalia*, *Saturnalia* etc.

Am prezentat aici, din perspectiva substratului limbii române, o parte din materialul folosit în *Dacia preistorică*, publicată în urmă cu un secol. În lingvistica și istoria noastră opera aceasta a fost ignorată complet. Nicolae Densusianu a fost însă un mare învățat, care, din păcate, a rătăcit în ipoteze fanteziste. Concluziile lui au rămas în afara istoriei reale a lucrurilor. Ele sunt adoptate totuși, în scrierile celor care contestă astăzi achizițiile științifice ale istoriei limbii noastre. A ignora procesul istoric al romanizării Daciei, latinitatea limbii române și evoluția ei în spirit latin, de la origini până astăzi, la nordul și la sudul Dunării și, de asemenea, a echivala substratul traco-dac al limbii noastre cu stratul ei propriu-zis sau, mai mult, cu un superstrat adăugat unui strat preindoeuropean – toate acestea sunt o înțelegere eronată a evoluției legitime a limbii române.

LES PROBLÈMES DU SUBSTRAT DU ROUMAIN

(Résumé)

La dissociation des termes *strat* et *substrat*, due à G.I. Ascoli (et à Kopitar, Miklosich), apparaît pour la première fois dans la linguistique roumaine dans les travaux de B.P. Hasdeu. On insiste, dans la première partie de l'article, sur les difficultés de la méthode propre à l'examen du substrat thraco-dace du roumain et on combat, en même temps, les exagérations caractérisant plusieurs articles pseudo-scientifiques d'aujourd'hui. La deuxième partie est consacrée à une série d'aspects linguistiques qu'on faudrait retenir de l'œuvre « Dacia preistorică » écrit par Nicolae Densușianu: le rhotacisme, l'enclise de l'article défini, la palatalisation des labiales, noms des fêtes, gloses, etc.

Cuvinte-cheie: substrat, română comună, rotacism, articol.

Mots-clés: substrat, roumain commun, rhotacisme, article.

*Facultatea de Filologie
Universitatea București, Str. Edgar Quinet 5-7*